

Cuprins

<i>Lista abrevierilor</i>	9
<i>Abrevierile principalelor opere citate</i>	9
<i>Cuvânt înainte</i>	11

CAPITOLUL ȘAISPIELEZECE

<i>Religiile din China Antică</i>	13
---	----

126. Credințele religioase în epoca neolitică 13 • 127. Religia epocii bronzului : Zeul Cerului și Strămoșii 15 • 128. Dinastia exemplară : împărații Zhou 18 • 129. Originea și organizarea Lumii 21 • 130. Polarități, alternanță și reintegrare 24 • 131. Confucius : puterea Riturilor 27 • 132. Lao Zi și daoismul 30 • 133. Tehnicile de viață lungă 36 • 134. Daoiștii și alchimia 39

CAPITOLUL ȘAPTESPREZECE

<i>Brahmanism și hinduism : primele filosofii și tehnici ale salvării</i>	45
---	----

135. „Total e suferință...” 45 • 136. Metode vizând „trezirea” supremă 47 • 137. Istoria ideilor și cronologia textelor 48 • 138. Vedânta presistematică 49 • 139. Spiritual după Sākhya-Yoga 51 • 140. Sensul Creației : de a ajuta la eliberarea Spiritului 53 • 141. Semnificația eliberării 55 • 142. Yoga : concentrarea asupra unui singur obiect 57 • 143. Tehnicile Yoga 59 • 144. Rolul lui Dumnezeu 62 • 145. Samādhi și „puterile miraculoase” 63 • 146. Eliberarea finală 65

CAPITOLUL OPTSPREZECE

<i>Buddha și contemporanii săi</i>	67
--	----

147. Prințul Siddhārtha 67 • 148. Marea Plecare 69 • 149. „Trezirea”. Propovădirea Legii 70 • 150. Schisma lui Devadatta. Ultimele convertiri. Buddha intră în parinirvāṇa 73 • 151. Mediul religios : asceții rătăcitori 75 • 152. Mahāvira și „Salvatorii Lumii” 77 • 153. Doctrinile și practicile jaina 78 • 154. Secta Ājīvika și atotputernicia „destinului” 80

CAPITOLUL NOUĂSPREZECE

<i>Mesajul lui Buddha : de la teroarea eternei reîntoarceri la beatitudinea absolutului</i>	82
---	----

155. Omul rănit de o săgeată otrăvită... 82 • 156. Cele patru „Adevăruri Nobile” și „Calea de Mijloc” 83 • 157. Impermanența lucrurilor și doctrina *anatta* 85 • 158. Calea care duce către Nirvāṇa 88 • 159. Tehnici de meditare și iluminarea lor prin „înțelepciune” 90 • 160. Paradoxul Incondiționatului 93

CAPITOLUL DOUĂZECI

<i>Religia romană : de la origini până la procesul bacchanalilor (-186).....</i>	95
--	----

161. Romulus și victima sacrificială 95 • 162. „Istoricizarea” miturilor indo-europene 97 • 163. Caracterele specifice ale religiozității romane 100 • 164. Cultul

caznic : Penași, Larii, Mani 102 • 105. Sacerdoși, auguri și confreri religioase 104 • 106.
Iupiter, Marte, Quirinus și triada capitolină 107 • 107. Etruscii : enigme și ipoteze 110
• 108. Crize și catastrofe : de la suzeranitatea galică la cel de-al doilea război punic 114

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI UNU

Celți, germani, tracii și geți 118

169. Persistența elementelor preistorice 118 • 170. Moștenirea indo-europeană 120 •
171. Se poate reconstitui panteonul celtic ? 124 • 172. Druzii și învățătura lor ezote-
rică 128 • 173. Yggdrasil și cosmogonia vechilor germani 131 • 174. Aseii și Vanii.
Odin și atributele sale „șamanice” 134 • 175. Războiul, extazul și moartea 136 •
176. Aseii : Tyr, Thörr, Baldr 138 • 177. Zeii Vani : Loki : Sfârșitul Lumii 140 •
178. Tracii, „Marii Anonimi” ai istoriei 143 • 179. Zalmoxis și „imortalizarea” 147

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI DOI

Orfeu, Pitagora și noua eshatologie 152

180. Miturile lui Orfeu : cithared și „intemeietor de inițieri” 152 • 181. Teogonie și
antropologie orfică : transmigrarea și imortalitatea sufletului 155 • 182. Noua eshatologie
160 • 183. Platon, Pitagora și orfismul 165 • 184. Alexandru cel Mare și cultura
elenistică 169

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI TREI

Istoria budismului de la Mahakāśyapa la Nagarjuna 175

185. Budismul până la prima schismă 175 • 186. Între Alexandru cel Mare și
Aloka 176 • 187. Tensiuni doctrinare și sinteze noi 178 • 188. „Calea Bodhisattvelor” 181
• 189. Nāgārjuna și doctrina vacuității universale 184 • 190. Jainismul după Mahāvīra :
erudiție, cosmologie, soteriologie 187

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI PATRU

Sinteza hinduistă : Mahabharata și Bhagavad-Gita 192

191. Lupta de optsprezece zile 192 • 192. Războiul eshatologic și Sfârșitul Lumii 194
• 193. Revelația lui Kṛṣṇa 196 • 194. „A renunța la roadele faptelor tale” 199 •
195. „Separare” și „totalizare” 201

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI CINCI

Suferințele iudeilor : de la apocalipsă la exaltarea Torii 204

196. Începuturile eshatologiei 204 • 197. Aghiu și Zaharia, profeți eshatologiei 206 •
198. Așteptarea Regelui mesianic 208 • 199. Spre desăvârșirea legalismului 210 •
200. Personificarea înțelepciunii divine 212 • 201. De la disperare la o nouă teodicee :
Kohleth-ul și Ecclesiasticul 213 • 202. Primele Apocalipse : Daniel și Întâiul
Ezech 216 • 203. Unica speranță : Sfârșitul Lumii 219 • 204. Reacția fariseilor :
exaltarea Torii 223

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI ȘASE

Sincretism și ereticitate în epoca elenistică : promisiunea mântuirii 228

205. „Religiile de Mistere” 228 • 206. Dionysos mistic 231 • 207. Attis și Cybele 234 •
208. Isis și Misterele egiptene 238 • 209. Revelația lui Hermes Trismegistul 241 • 210.
Aspecte inițiatice ale hermetismului 244 • 211. Alchimia elenistică 246

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI ȘAPTE

Noi sinteze iraniene 251

212. Orientări religioase sub Arsacizi (-247 î.Hr.-220 d.Hr.) 251 • 213. Zarvan și
originea Răului 253 • 214. Funcția eshatologică a Timpului 256 • 215. Cele două

Creștia : mănăc și gătik 208 • 216. De la Gayômart la Saslyant 200 • 217. Misterele lui Mithra 263 • 218. „Dacă creștinismul ar fi fost oprit...” 267

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI OPT

Nașterea creștinismului 270

219. „Un evreu obscur...” : Isus din Nazaret 270 • 220. Vestirea Cea Bună : Împărăția lui Dumnezeu e aproape 273 • 221. Nașterea Bisericii 280 • 222. Apostolul neamurilor 283 • 223. Esesenii la Qumran 287 • 224. Distrugerea Templului : întârzierea porousiei 292

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI NOUĂ

Păgânism, creștinism și gnoed în epoca imperială 295

225. *Jam redit et Virgo...* 295 • 226. Tribulațiile unei religio illicite 297 • 227. Gnoza creștină 300 • 228. Delimitările gnosticizmului 302 • 229. De la Simon Magul la Valentin 305 • 230. Mitiuri, imagini și metafore gnostice 308 • 231. Paracletul martirizat 312 • 232. Gnoza manibecană 314 • 233. Marele Mit : căderea și răscumpărarea sufletului divin 316 • 234. Dualismul absolut ca *mysterium tremendum* 318

CAPITOLUL TREIZECI

Crepusculul zeilor 321

235. Erezii și ortodoxie 321 • 236. Crucea și Arborele Vieții 324 • 237. Spre „creștinismul cosmic” 326 • 238. Arăntul teologiei 329 • 239. Între *Sol Invictus* și *In hoc signo vinces...* 332 • 240. Autobuzul care se oprește la Eleusis... 335

Tabloul problemelor

Bibliografii critice 337

Index 439

Istoria budismului de la Mahākāśyapa la Nāgārjuna

185. Budismul până la prima schismă

Buddha nu putea să aibă succesori. El revelase Legea (*dharma*) și întemeiasse comunitatea (*saṅgha*): trebuia acum să se codifice Legea, adică să se culeagă predicile Preafericitului și să se fixeze canonul. Marii discipoli, Śāriputra și Maudgalyāyana, muriseră¹. Cât despre Ananda, care a fost timp de 25 de ani servitorul credincios al Maestrului, el nu era *arhat*: nu avusese timpul de a-și însuși tehnicile de meditație. Inițiativa de a ține un conciliu de 500 de arhați i-a aparținut lui Mahākāśyapa, și el profund prețuit de Buddha, dar având un caracter rigid și intolerant, opus binevoitorului Ananda.

După tradiția comună, Conciliul a avut loc într-o mare peșteră pe lângă Rājagṛha, în timpul anotimpului ploios de după moartea Maestrului, și a ținut șapte luni. Majoritatea izvoarelor citează o gravă tensiune între Mahākāśyapa și Ananda. Nefiind *arhat*, acesta din urmă își vede refuzat dreptul de a participa la Conciliu. Ananda se retrage în solitudine și ajunge foarte repede la sfîntenie. El este atunci admis sau, după alte versiuni, pătrunde în mod miraculos în peșteră, demonstrându-și astfel virtuțile yogice. Prezența sa era, de altfel, indispensabilă, căci Ananda era singurul care auzise și învățase pe de rost predicile Preafericitului. Răspunzând întrebărilor lui Mahākāśyapa, Ananda a recitat predicile. Răspunsurile constituie ansamblul textelor *sūtra*. Textele care formează „coșul” (*piṭaka*) Disciplinei, *Vinaya*, au fost comunicate de un alt discipol, Upāli.

La puțin timp după aceasta, Mahākāśyapa l-ar fi acuzat pe Ananda de mai multe erori (cinci sau zece) comise în timp ce îl slujea pe Preafericit. Cele mai grave erau acelea de a fi susținut admiterea călugărițelor și

1. Śāriputra, mort cu numai șase luni înaintea Fericitului, exercitase o mare influență asupra tuturor călugărilor (= *bhikkhu*): el îi depășea în „înțelepciune” și erudiție. Anumite școli îl considerau cel mai de seamă sfânt după Buddha.

de a fi scăpat prilejul de a-i cere Fericitului să-și continue viața până la sfârșitul actualei perioade cosmice (cf. § 150). Ananda a trebuit să-și mărturisească greșelile în public, dar el triumfă în cele din urmă și devine personajul principal al *saṅgha*. El ar fi trăit restul vieții (40 sau cel puțin 24 de ani după *parinirvāṇa*) urmând exemplul maestrului său, mai precis călătorind și predicând Calea.

Se cunoaște insuficient istoria budismului după Conciliul de la Rājagṛha. Diferitele liste de patriarhi care ar fi condus *saṅgha* în secolul care a urmat nu aduc informații valoroase. Ceea ce pare sigur este expansiunea budismului către vest și pătrunderea sa în Dekkan. E, de asemenea, probabil că divergențele doctrinare și diferențele în interpretarea Disciplinei se înmulțesc. La o sută sau o sută zece ani după *parinirvāṇa*, o criză destul de serioasă face necesar un nou conciliu. Yasas, un discipol al lui Ananda, a fost indignat de purtarea călugărilor de la Vaiśālī, mai ales de faptul că acceptau aur și argint. El a reușit să provoace reunirea a 700 de arhați chiar la Vaiśālī. Conciliul a condamnat practicile incriminate și vinovații au fost obligați să admită verdictul².

Dar disensiunile au continuat, agravându-se, și pare sigur că diversele „secte” existau deja spre mijlocul secolului al VI-lea î.Hr. La puțini ani după Conciliul de la Vaiśālī, un călugăr, Mahādeva, a proclamat la Pataliputra cinci teze destul de insolite privind condiția de arhat. El afirma că: 1) un arhat poate fi sedus în vis (adică ficele lui Măra pot să-i provoace o emisie spermatică); 2) că el mai este supus ignoranței; 3) și greșelilor; 4) că poate progresa pe Cale cu ajutorul altuia; 5) că poate dobândi concentrarea pronunțând anumite cuvinte. O atare diminuare a condiției de arhat oglindește reacția împotriva autoprețuirii exagerate a celor care se considerau „eliberați în viață”. Foarte curând, comunitățile s-au divizat în partizane și adversare ale lui Mahādeva. Conciliul, reunit la Pataliputra, n-a putut evita sciziunea ordinului *saṅgha* în partizanii celor „cinci puncte” – care, pretinzând că sunt mai numeroși, au primit numele de Mahāsāṅghika – și opoziții lor, care, susținând că reprezentau părerea vârstnicilor (*sthavira*), s-au numit Sthavira.

186. Între Alexandru cel Mare și Aśoka

Această primă schismă a fost hotărâtoare și exemplară, întrucât i-au urmat alte disidențe. Unitatea ordinului *saṅgha* a fost iremediabil ruinată, fără ca acest lucru să stopeze difuziunea budismului.

2. Acest al doilea conciliu este ultimul eveniment istoric relatat în cărțile de Disciplină (*Vinayapīṭaka*). De aici înainte, urmarea istoriei budismului va fi relatată, de altfel, fragmentar și inconsistent, în lucrări mai târzii.

În sfertul de secol care a urmat schismei au avut loc două evenimente de o importanță fără egal pentru viitorul Indiei. Primul a fost invazia lui Alexandru cel Mare, care a avut consecințe decisive pentru India, de aici înainte deschisă influențelor elenistice. Totuși, indiferentă față de istorie, lipsită de conștiință istoriografică, India nu a păstrat nici o amintire despre Alexandru sau despre prodigioasa lui aventură. Abia prin legendele fabuloase care au circulat mai târziu (așa-numitul „Roman al lui Alexandru”) *folclorul indian* a luat cunoștință de cea mai extraordinară aventură din istoria antică. Dar rezultatele acestei prime adevărate întâlniri cu Occidentul n-au întârziat să se facă simțite în cultura și politica indiană. Arta statuară greco-budistă de la Gandhara nu e decât un exemplu, dar el este important, deoarece impune prima reprezentare antropomorfică a lui Buddha.

Al doilea eveniment însemnat a fost întemeierea dinastiei Maurya de către Candragupta (320-296), prinț care, în tinerețea sa, îl cunoscuse pe Alexandru. După ce a recucerit mai multe regiuni din nord-vest, el i-a învins pe cei din neamul Nanda și a devenit rege în Magadha. Candragupta a pus temelile primului „imperiu” indian, pe care nepotul său, Aśoka, era sortit să-l extindă și să-l consolideze.

La începutul secolului al III-lea, Vātsīputra, un brahman convertit de către adepții Sthavira, apăra doctrina continuității persoanei (*pudgala*) de-a lungul transmigrărilor (cf. § 157). El a reușit să întemeieze o sectă care a devenit destul de puternică. La puțin timp după aceea, sub domnia lui Aśoka, adepții Sthavira au cunoscut o nouă divizare apropo de teoria susținută de unii că „totul există” (*sarvam asti*), cele trecute, prezente și viitoare. Aśoka a convocat un conciliu, dar fără rezultat. Înnoitorii au primit numele de Sarvāstivādin. Deoarece suveranul le era ostil, ei s-au refugiat în Kașmir, introducând astfel budismul în această regiune himalayană.

Marele eveniment al istoriei budismului a fost convertirea lui Aśoka (a domnit de la -274 la -236 sau, după altă numărătoare, de la -268 la -234). Potrivit propriei sale mărturisiri (publicată în al XIII-lea edict), Aśoka a fost profund tulburat de victoria sa împotriva celor din seminția Kalinga, care a costat dușmanul 100 000 de morți și 150 000 de prizonieri. Dar cu treisprezece ani mai înainte Aśoka se făcuse vinovat de o crimă și mai odioasă. Când moartea tatălui său, regele Bindusāra, a părut iminentă, Aśoka și-a asasinat fratele și a luat puterea. Totuși, acest fratricid și cuceritor cumplit „avea să devină cel mai virtuos dintre suveranii Indiei și una din cele mai mari figuri ale istoriei” (Filliozat). La trei ani după victoria sa împotriva seminției Kalinga, el s-a convertit la budism. Și-a proclamat public convertirea și în cursul anilor a întreprins pelerinaje la locurile sfinte. Dar, în ciuda profundei lui devoțiuni pentru Buddha, Aśoka dă dovadă de o mare toleranță. El este generos față de alte religii ale Imperiului și *dharma* pe care o practică este atât budistă, cât și brahmanică. Al

doisprezecelea edict pe piatră precizează că „Regele, prietenul zeilor, cu privirea binevoitoare, onorează toate sectele, pe *samana* și pe laici, atât prin acte de generozitate, cât și prin onoruri diverse. Dar prietenul zeilor nici onorurilor, nici generozității nu le acordă prețul pe care îl arată desăvârșirii în adâncirea tuturor învățăturilor” (traducere de J. Bloch). În ultimă instanță, este vorba de vechea idee de ordine cosmică, al cărei reprezentant exemplar era suveranul *cosmocrator*³.

Totuși, Așoka, ultimul dintre glorioșii Maurya, care a domnit peste aproape toată India, a fost și un ardent propagator al Legii, căci el o considera cea mai potrivită naturii umane. El a răspândit peste tot budismul, trimițând misionari până în Bactriana, Sogdiana și Ceylon. Potrivit tradiției, Ceylonul a fost convertit de către fiul lui Așoka sau de fratele său mai mic. Evenimentul a avut urmări considerabile, căci această insulă a rămas budistă până în zilele noastre. Avântul dat de Așoka misionarismului a continuat în secolele următoare, în ciuda persecuțiilor începute de succesorii dinastiei Maurya și de invaziile populațiilor scitice. Din Kașmir, budismul s-a răspândit în Iranul Oriental și prin Asia Centrală a ajuns până în China (secolul I d.Hr.) și în Japonia (secolul al VI-lea). Din Bengal și Ceylon el a pătruns, în primele secole ale erei noastre, în Indochina și Insulinda.

„Toți oamenii sunt copiii mei. Așa cum le doresc copiilor mei să aibă tot binele și fericirea în lumea de aici și în cea de dincolo, tot așa îi doresc oricărui om de pe pământ”, proclamase Așoka. Visul său de a crea un Imperiu – adică o *Lume* – unificat prin religie s-a stins odată cu el. După moartea lui, Imperiul Maurya a decăzut rapid. Dar credința mesianică a lui Așoka și energia sa în propagarea Legii au făcut cu putință transformarea budismului într-o religie universală, singura religie universală a mântuirii pe care Asia a acceptat-o.

187. *Tensiuni doctrinare și sinteze noi*

Prin politica sa mesianică, Așoka a asigurat triumful universal al budismului. Dar avântul și creativitatea gândirii budiste își trag rădăcinile din altă parte. Există, înainte de toate, tensiunea dintre „speculativi” și „yogini”, care a încurajat, și la unii, și la alții, o notabilă muncă de exegeză și de adâncire doctrinară. Există, apoi, discordanțele, ba chiar contradicțiile, de ordin teoretic din textele canonice, care li sileau pe discipoli să se întoarcă continuu la izvor, adică la principiile fundamentale ale învățăturii lui Buddha. Acest efort hermeneutic s-a tradus într-o considerabilă îmbogățire a gândirii budiste. „Schismele”

3. Este, indirect, încă o dovadă că budismul accepta numeroase idei fundamentale ale gândirii tradiționale indiene.

și „sectele” constituie, în realitate, dovada că învățătura Maestrului nu putea fi epuizată de o „ortodoxie”, nici rigid încadrată într-o scolastică⁴.

În fine, trebuie reamintit că, la fel ca oricare altă mișcare religioasă indiană, budismul era „sincretist”, în sensul că asimila și integra continuu valori nonbudiste. Exemplul fusese dat de Buddha însuși, care acceptase o mare parte din moștenirea religioasă indiană; nu numai doctrina lui *karma* și *saṃsāra*, tehnicile yogice și analizele de tip *Brāhmaṇa* și *Sāṃkhya*, dar și imaginile, simbolurile și temele mitologice panindiene, chiar dacă reinterpretate din perspectivă proprie. Astfel, probabil că cosmologia tradițională, cu nenumăratele ceruri și infernuri și cu locuitorii lor, era deja acceptată în timpul lui Buddha. Cultul relicvelor s-a impus imediat după *parinirvāṇa*; existau, desigur, antecedente prin venerarea unor yogini de seamă. În jurul monumentelor *stūpa* se articulează un simbolism cosmologic care nu este lipsit de originalitate, dar care, în linii mari, preexistă budismului. Faptul că atâtea monumente arhitectonice și artistice au dispărut, adăugat aceluia că o mare parte din literatura budistă antică s-a pierdut, relativizează cronologia. Este însă neîndoios că multe simboluri, idei și ritualuri precedă, uneori cu mai multe secole, primele mărturii documentare care le atestă.

Astfel, creativității filosofice, ilustrată prin „școli” noi, îi corespunde un proces mai lent, dar la fel de creator, de „sincretism” și de integrare, care se realizează mai ales în masa laicilor⁵. *Stūpa*, în care se socotea că se păstrează relicvele lui Buddha și ale sfinților, derivă probabil din tumuli în care se îngropa cenușa morților după ardere. În mijlocul unei terase se ridica domul, înconjurat de un coridor circular, care slujea ochilor ritualice. *Caitya* era un sanctuar având un anumit număr de stâlpi și format dintr-un vestibul și un deambulatoriu. Într-o cămăruță claustrată se aflau textele scrise pe plăci din diverse materiale. Cu vremea, *caitya* se confundă cu templul și sfârșește prin a dispărea. Cultul consta din prosternări și saluturi rituale, înconjurări ale templului, ofrande de flori, tămâie și umbrele etc. Paradoxul – a venera o ființă care nu mai avea nici un raport cu lumea aceasta – este doar aparent. Căci a te apropia de rămășițele „corpului fizic” al lui Buddha reactualizat în *stūpa*, sau în „corpul său arhitectural” simbolizat în structura templului, echivalează cu asimilarea Doctrinei, adică absorbirea „corpului său teoretic”, *dharma*. Cultul târziu al statuilor lui Buddha sau pelerinajele în diverse locuri sanctificate de

4. Este adevărat că fiecare școală și sectă se considera obligată să elaboreze propria ei scolastică. Dar acest proces de sistematizare era declanșat și alimentat de creații filosofice autentice.

5. Dar nu trebuie să-l considerăm un fenomen „popular”, căci el e mai ales inspirat din reprezentanții culturii indiene tradiționale.

prezența sa (Bodh-Gayā, Sārnath etc.) se justifică prin aceeași dialectică : diferitele obiecte sau activități aparținând *saṃsārei* sunt susceptibile de a ajuta mântuirea credinciosului grație grandioasei și ireversibilei acțiuni soteriologice a Celui Trezit⁶.

Timp de secole și probabil imediat după moartea sa, Preafericitul a fost reprezentat – și venerat – în formă aniconică : urma piciorului său, Arborele, Rota. Aceste simboluri actualizau prezența Legii, evocând activitatea misionară a lui Buddha, Arborele Trezirii, „punerea în mișcare a roții Legii”. Când, la începutul erei creștine, s-au făcut primele statui ale lui Buddha (arta statuară greco-indiană de la Gandhara), figura umană nu a făcut să părăsească simbolismul fundamental. După cum a arătat Paul Mus, imaginea lui Buddha moștenește valorile religioase ale altarului vedic. Pe de altă parte, nimbul care iradiază în jurul capetelor de Buddha (și al lui Hristos în arta creștină din aceeași perioadă, secolele I-V) derivă dintr-un prototip al epocii abemenide, anume haloul de raze din jurul lui Ahurā Māzdā. (De altfel, acest prototip prelungește vechile concepții mesopotamiene ; cf. § 20.) În cazul iconografiei budiste, simbolismul subliniază identitatea naturii lui Buddha cu lumina. Or, după cum am văzut (§ 81), de la *Rig Veda* lumina era considerată expresia imagistică cea mai potrivită pentru „spirit”.

Viața călugărilor a suferit anumite schimbări după construirea de mănăstiri (*vihāra*). Singura schimbare care ne interesează este înmulțirea lucrărilor de doctrină și erudiție. În pofida numărului enorm de cărți pierdute (din care cauză ignorăm aproape totul despre multe școli și mișcări), literatura budistă în limbile pâli și sanscrită⁷ impresionează prin proporțiile sale. Textele care constituie „Doctrina Supremă”, al treilea „coș”, *Abhidharmapitaka*, au fost elaborate între 300 î.Hr. și 100 d.Hr. E o literatură care contrastează cu stilul *sūtra*-lor, raționaliste, didactice, seci, impersonale. Mesajul lui Buddha este reinterpretat și prezentat în forma unui sistem filosofic. Dar autorii se străduiesc să explice contradicțiile care abundă în *sūtra*.

Evident, fiecare sectă posedă un *Abhidharmakośa* propriu și deosebiri între versiunile „Doctrinei Supreme” au stârnit noi controverse. Inovațiile sunt uneori importante. Să cităm doar un exemplu : la început, Nirvāna era singurul „nealcătuit”, dar acum, cu câteva excepții, școlile ridică la rangul de „necompus” spațiul, Cele Patru Adevăruri, Calea (*marga*), *pratityasamutpāda* sau chiar unele „reculegeri” yogice. În ce-l privește pe arhat, după unele școli el poate să decadă, în timp ce după altele însuși corpul său este absolut pur ; unii afirmă că se poate deveni arhat încă din pântecul matern sau în stare de vis, dar atari doctrine sunt sever criticate de alți maeștri.

6. Tradiția cea mai veche admite că, înainte de *parinirvāna*, Buddha a fost de acord cu toate darurile și omagiile pe care credincioșii urmau să i le aducă, în cursul secolelor ; cf. *Abhidharmakośa*, IV, pp. 236-246.

7. O parte s-a păstrat numai în traduceri tibetane și chineze.